

УДК 341.3(33.34.35) 94(355.48)

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2021-1.2>

**О. В. Морозов**, доктор історичних наук, доцент,  
професор кафедри історії та теорії держави і права  
Університету митної справи та фінансів

## МІЖНАРОДНЕ ПРАВО В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКОЇ ВІЙНИ 1904–1905 РОКІВ

Стаття присвячена аналізу практичної реалізації гуманітарного права, яке сформувалось к початку ХХ століття в умовах російсько-японського конфлікту 1904–1905 років. На той період уже діяли перші конвенції Гаазької конференції 1899 року, покликані мінімізувати негативний чинник військових дій щодо поранених, військовополонених, цивільних осіб. Досвід дотримання стандартів гуманітарного права під час російсько-японської війни дозволив у подальшому, за наявності зацікавленості багатьох країн, сформувати потужний напрям у міжнародному праві, принципи якого залишаються провідними і в сучасному світі. Найбільш важливим елементом міжнародного права, який пройшов випробування військовими діями, став статус нейтралітету. Розглянуті основні принципи нейтралітету, його види, а також наведені приклади порушень нейтрального статусу. З'ясовані зовнішньополітичні чинники, що вели до свідомого порушення нейтрального режиму. Визначена специфіка режиму інтернування військових країн, що воюють, на території нейтральних держав. Зазначена особливість застосування морського призового права в умовах війни. У процесі аналізу проблематики статті багато уваги приділено визначенню міжнародно-правової процедури офіційного оголошення війни. Що вважається актуальним, з огляду на досвід подальшої світової історії людства в першій половині ХХ століття. Зроблено висновок, що універсальні міжнародні норми під час їх реалізації стикались із непереборною силою національних інтересів держав. Це призводило до того, що норми гуманітарного права дотримувались вибірково, залежно від зовнішньополітичних обставин та інтересів. Крім того, Російсько-японська війна 1904–1905 років підтвердила таку закономірність: проголошення нейтралітету країни без відповідних міжнародних гарантій із боку інших держав перетворювалось на умовність із непередбачуваними наслідками. Також варто зазначити, що без створення міжнародного визнаного органу контролю за дотриманням гуманітарного права його дотримання залежало лише від доброї волі держави, яка брала на себе зобов'язання.

Ключові слова: Гаазька конвенція; нейтралітет; інтернування; призове право; геополітика.

### **O. V. Morozov. International law in conditions Russian-Japanese war 1904–1905**

The article is devoted to the analysis of the practical implementation of humanitarian law, which was formed by the beginning of the twentieth century, in the conditions of the Russo-Japanese conflict of 1904–1905. At that time, the first conventions of the Hague Conference of 1899 were already in force, designed to minimize the negative factor of military action against the wounded, prisoners of war, and civilians. The experience of the Russo-Japanese War of 1904–1905 in terms of implementing the standards of international law of the late nineteenth and early twentieth centuries, provides promising research material on how belligerent and neutral states adhered to or ignored new international principles. The experience of compliance with the standards of humanitarian law during the Russo-Japanese War allowed in the future, with the interest of many countries to form a powerful direction in international law, the principles of which remain leading in the modern world. The most important element of international law that has been tested by military action has been the status of neutrality. The basic principles of neutrality are considered. Its types, as well as examples of violations of neutral status. The foreign policy factors that led to the deliberate violation of the neutral regime have been clarified. The specifics of the internment regime of military belligerent countries on the territory of neutral states are determined. The peculiarity of the application of maritime prize law in wartime is noted. In the process of analyzing the issues of the article, much attention is paid to the definition of the international legal procedure for the official declaration of war. What is considered relevant, given the experience of further world history of mankind in the first half of the twentieth century. It is concluded that universal international norms during their implementation faced the irresistible force of national interests of states. This resulted in humanitarian law being enforced selectively, depending on foreign policy circumstances and interests. In addition, the Russo-Japanese War of 1904–1905 confirmed the pattern. The proclamation of the country's neutrality without appropriate international guarantees from other states turned into a conditionality with unpredictable consequences. It should also be noted that without the establishment of an internationally recognized body to monitor compliance with humanitarian law, its implementation depended only on the goodwill of the committing State.

Key words: Hague Convention; neutrality; internment; prize law; geopolitics.

**Постановка проблеми.** Завершення в 1815 р. доби «наполеонівських» війн і створення віденської міжнародно-правової системи, яка в 1830-х рр. була закріплена рішеннями Лондонської та Паризької конференції 1856 р., підняли роль і значення юридичних аспектів під час вирішення міждержавних конфліктів. У другій половині ХІХ ст. завдяки діяльності правників-міжнародників були актуалізовані принципи домінанти переговорів і компромісу над прямим застосуванням зброї. Апофеозом цих тенденцій у міжнародному праві стало скликання 18 травня 1899 р. Першої мирної конференції в Гаазі. Результатом роботи

першої Гаазької конференції стало ухвалення трьох конвенцій: про мирне врегулювання міжнародних конфліктів, про закони та звичаї сухопутної війни, про застосування під час морської війни положень Женевської конвенції [1, с. 284]. Досвід Російсько-японської війни 1904–1905 рр. з погляду реалізації стандартів міжнародного права кінця XIX – початку XX ст. надає перспективний дослідницький матеріал, яким чином воюючі та нейтральні держави дотримувались нових міжнародних принципів або, навпаки, їх ігнорували. Варто зазначити, що під час цього військового конфлікту пройшли перевірку такі інститути міжнародного права, як статус нейтралітету держави, призове морське право, інтернування, процедура оголошення війни тощо. Зважаючи на те, що аспекти додержання принципів міжнародного права в більшості досліджень, присвячених російсько-японській війні, залишались на других ролях щодо уваги науковців, актуалізація цієї проблематики дозволить збагатити історико-правовий досвід та розкрити напрями перспективних наукових досліджень.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Історіографія проблематики, що досліджується, розпочала формуватися ще на початку XX ст. і включає різнопланові наукові праці з історії міжнародних відносин та міжнародного права, соціально-політичних відносин, військових кампаній. Серед сучасних досліджень, які так чи інакше стосуються проблем міжнародно-правових відносин в умовах Російсько-японської війни 1904–1905 рр., можна зазначити такі публікації. Так, різноманітні міжнародно-правові аспекти нейтрального статусу держав під час війни 1904–1905 рр. розглянуті у працях Пак Чон Хе, Ан Сен Іра, В.А. Грінюка, Ю.С. Пестушко, Кім Єн-Су. Правомірність війни, яку розпочала Японська імперія, з погляду міжнародного права початку XX ст. проаналізована Інабою Чіхару, С.А. Гладких, Сьомпея Окамото. Важливе місце у процесі аналізу дії морського призового права під час Російсько-японської війни належить публікаціям В.Є. Сгорьєва, А.В. Полутова, Д.М. Васильєва, В.В. Цибулька, В.Л. Агапова. Водночас зауважимо, що процес використання та дотримання принципів міжнародного права під час збройних конфліктів на початку XX ст. ще не став предметом комплексного дослідження, що створює сприятливі умови для подальшої ґрунтовної роботи науковців у даному напрямі.

**Мета статті** – визначити та проаналізувати проблемні аспекти тлумачення й застосування принципів міжнародного права під час Російсько-японської війни 1904–1905 рр.

**Виклад основного матеріалу.** Російсько-японська війна 1904–1905 рр. стала результатом тривалої конкурентної боротьби західноєвропейських держав, Росії, Північно-Американських Сполучених Штатів, Японії за «спадщину» Китайської імперії Цінь. Друга опіумна війна з англо-французькою коаліцією 1858–1860 рр., внутрішня смута – повстання «тайпінів», міжнародні угоди, що були нав'язані Китаю, практично зруйнували його суверенітет. Колосальні сировинні ресурси Південно-Східної Азії загострювали конкурентну боротьбу за їх опанування між західноєвропейськими державами. Ситуація в регіоні стала ще більше вибухонебезпечною, коли з 1870-х рр. Японська імперія розпочала реалізацію планів з анексії Корейського півострова. Такий розвиток подій свідчив про високу вірогідність японо-китайського збройного конфлікту, що створювало загрозу російським інтересам в цьому регіоні. Військово-політична слабкість Імперії Цінь, нездатність захистити свого стародавнього васала – Корейське королівство відкрили шлях для втручання інших держав у корейські справи, що неминуче створювало умови для збройних конфліктів, які тривали у Далекосхідному регіоні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Але є ще один важливий аспект, пов'язаний із цим конфліктом. Російсько-японська війна тривала в умовах, коли вже формального оформлення набуло право війни – Гаазькі статті 1899 р. І кожна зі сторін, що воювали, активно використовувала Гаазькі положення для відстоювання власної позиції на міжнародній арені.

Перший аспект, який ми розглянемо, міжнародно-правові процедурні дії держав, що формалізували процес переходу від стану миру до стану війни на початку XX ст. Останній раунд російсько-японських переговорів розпочався в липні 1903 р. Японська делегація вимагала від російської сторони укласти угоду, яка б визнавала виняткову перевагу японських інтересів на Корейському півострові. Японські вимоги ґрунтувались на економічних чинниках. Так, на 1899 р. частка Японії в корейському експорті становила 84,2%, російського – лише 3%. Згідно з Токійським протоколом 1898 р., в обмін на визнання власних інтересів в Північному та Центральному Китаї Росія відмовлялась від економічних пільг у Кореї і брала зобов'язання не перешкоджати Японії розвивати торговельно-промислові відносини з корейською державою [2, с. 67–68]. Але в Петербурзі чудово розуміли, що у своїх амбіціях Японія лише Корейським півостровом не обмежиться. І справді. Японія висунула умову надати їй рівні з Росією права в Маньчжурії. У липні 1903 р. розпочався черговий раунд російсько-японських переговорів стосовно «корейського питання». Як потім стало відомо, це був останній раунд переговорів, і японський уряд використав їх як прикриття для мобілізації власної армії та флоту. 31 грудня 1903 р. японська делегація запропонувала останній проект угоди, підготовлений у жорсткій, майже в ультимативній формі [4, с. 140].

Розвиток подій за негативним сценарієм змусив російську Тихоокеанську ескадру 18 січня 1904 р. розпочати кампанію і 21 січня здійснити похід до Шаньдунського півострова. Цього ж дня російське Міністерство іноземних справ направило японській стороні ноту, у якій погоджувалось із частиною японських вимог, тим самим зникав привід для військового конфлікту. Стратегічна обстановка змушувала японську сторону

поспішати, поки остання російська нота з поступками не набула гласності. Телеграма з текстом російської ноти була умисно затримана на японському телеграфі й отримана російським послом у Токіо Р.Р. Розеном уже після розриву дипломатичних відносин – 25 січня. Водночас японська сторона пояснила причину розриву дипломатичних відносин затримкою російської ноти у відповідь [5, с. 52].

22 січня 1904 р. під час засідання в японського імператора Муцухіто Таємної ради було ухвалено остаточне рішення про початок війни з Російською імперією. 24 січня сили японського флоту вийшли в море і розпочали здійснювати захоплення російських торгових суден без оголошення війни. Були захоплені в нейтральних водах п'ять пароплавів: «Екатеринослав», «Манчжурия», «Мукден», «Малайя», «Шилка» [6, с. 157]. У 23 години 35 хвилин 26 січня 1904 р. розпочалась атака японських міноносців на кораблі порт-артурської ескадри. Війна розпочалась.

Японська імперія розпочала війну без її офіційного оголошення. Такий крок із боку японського уряду навіть в її надійного союзника Великої Британії викликав роздратування. Саме початкова фаза Російсько-японської війни актуалізувала проблему міжнародного права на початку ХХ ст. – це розроблення юридичної процедури оголошення війни, з якою б погодились і визнали інші держави світу. Перша Гаазька конференція 1899 р. визначила, але не закріпила у вигляді міжнародного акта, важливий процесуальний аспект – процедуру оголошення війни. Його зміст полягав у тому, що розірвання дипломатичних відносин не можна трактувати як автоматичний початок війни. Відомий британський юрист-міжнародник початку ХХ ст. Джон Вестлейк щодо початку Російсько-японської війни зазначав: «Надзвичайно важко трактувати зроблене Японією 24 січня 1904 р. оголошення про розірвання дипломатичних відносин із Росією та від'їзд службовців японського посольства як чітко виявлений намір оголосити війну» [7, с. 27]. Японські дипломати чудово усвідомлювали, що саме їхній сценарій початку війни спричинить критику й осудження з боку впливових західноєвропейських держав, тому відразу після початку війни японське МЗС сформувало Спеціальний слідчий комітет для обґрунтування відповідності дій Японії міжнародному праву. Цей Комітет очолили професори міжнародного права Токійського університету С. Такахасі та С. Тачі [5, с. 55]. Японські правники-міжнародники обстоювали на всіх міжнародних платформах офіційну урядову трактовку, стверджували, що оголошення 25 січня Японією про розірвання дипломатичних відносин рівнозначно заяві про свободу подальших дій, тому початок військових дій після цього не може вважатися раптовим нападом [9, с. 24–25].

Після завершення війни дипломати, юристи-міжнародники знову повернулись до вирішення та напрацювання узгодженої позиції стосовно процедури переходу держав від мирного стану у стан війни. У 1907 р. Франція на 2-й мирній конференції в Гаазі запропонувала укласти міжнародні правила вступу у війну держав. Російська делегація підтримала французьку пропозицію. Була запропонована відповідна конвенція, яку підтримали всі держави – учасниці конференції за винятком Японії. Але після консультацій з урядом і внаслідок побоювань залишитись у дипломатичній ізоляції японська делегація погодилась укласти конвенцію [10, с. 323–326]. Отже, 18 жовтня 1907 р. ухвалюється конвенція «Угода про відкриття військових дій». Конвенція однозначно визначала заборону розпочинати військові дії без оприлюднення заздалегідь чіткого «офіційного оголошення війни» чи «ультиматуму». Конвенція також передбачала, що про вступ у війну необхідно було своєчасно повідомляти нейтральні країни. Останнє мотивувалось тим, що ця формальність буде слугуватиме підставою для застосування міжнародного права військового часу. Під час розроблення й ухвалення цієї конвенції японська сторона змушена була відмовитись від твердження, що оголошення про розірвання дипломатичних відносин рівноцінно офіційному оголошенню війни.

Річ у тому, що Російсько-японська війна 1904–1905 рр. продемонструвала новий тип збройних конфліктів індустріальної доби. Розвиток транспорту, військової теорії, комунікацій, засобів зв'язку та мобільність населення перетворили початок війни на швидкоплинний процес, який стало неможливо зупинити. Особливо це стосувалось держав, які внаслідок обмеженості ресурсів намагались використати неоголошену війну з метою завдання поразки противнику до того часу, коли він зможе зосередитись і отримати матеріальну перевагу. Тому Гаазьку конвенцію «Угода про відкриття військових дій» 1907 р. варто розглядати як спробу перевести зовнішньополітичне загодження в керований процес, щоб надати останній шанс для дипломатів замість гармат.

Збройний конфлікт на Далекому Сході ще раз порушив проблему трактовки статусу нейтральної держави. Статус нейтралітету, який мав декларативний зміст і спирався лише на загальні принципи невтручання у збройний конфлікт, насправді перетворився на зручний механізм таємної підтримки однієї зі сторін конфлікту. На початок ХХ ст. сформувалось два умовні види нейтрального статусу держав. Перший – який спирався на міждержавні офіційні угоди, що визначали і гарантували нейтральний статус для держави, яка обрала його. Це стосувалось таких держав, як: Швейцарський союз, Бельгійське королівство, Шведське королівство. Вони отримали цей статус в першій половині ХІХ ст. і він забезпечувався державами-гарантами, які передусім були зацікавлені в дотриманні такого правового режиму. Інший вид нейтралітету мав тимчасовий характер і оголошувався під час військових дій країнами, які намагались уникнути відкритого втягування у збройний конфлікт. Проблема полягала в такому. У міжнародному праві були відсутні чіткі юридичні критерії для визначення дій нейтральної держави. Це дозволяло державам самостійно, залежно від зовнішньополітичної кон'юнктури визначати і реалізовувати ступінь власної нейтральності до сторін,

що воюють. Насамперед це стосувалось такого важливого принципу нейтралітету, як недопущення використання території нейтральної держави збройними силами ворогуючих сторін.

З початком Російсько-японської війни практично всі західноєвропейські держави, Північно-Американські Сполучені Штати і Китай оголосили про свій нейтралітет. Відмовилися від нейтралітету лише Данія та Греція. Корея також намагалась отримати міжнародні гарантії нейтралітету, але це їй не вдалося. Яким же чином розвивались події навколо корейського нейтралітету. Чому його не вдалося зберегти. Міжнародну повну правосуб'єктність Корейське королівство отримало в 1896 р., за результатами Японо-китайської війни 1894–1895 рр., цей акт був підтверджений Сімоносекським трактатом 1895 р., Англо-японським договором від 30 січня 1902 р. і Франко-російською декларацією від 16 березня 1902 р. [11, с. 20–21].

В умовах прямої загрози окупації Кореї японськими військами корейський імператор Коджон 21 січня 1904 р. проголосив про нейтральний статус його держави, про що були повідомлені міністри іноземних справ Австро-Угорщини, Англії, Германії, Італії, Китаю, Росії, Франції та Японії. Сеул намагався використати зовнішню ситуацію для того, щоб зіштовхнути в Кореї «іноземних варварів» і отримати від конкуруючих сторін міжнародні гарантії незалежності, таким шляхом зберегти status quo в Кореї. Схоже, що ідеалом програми Коджона було підтвердження незалежності й нейтралітету водночас. Із цією метою до Європи був відряджений посланник імператора Хен Сан-Ген, завданням якого стало досягнення визнання довічного нейтралітету Кореї. У європейських столицях корейський посланник навіть не зміг добитись офіційних прийомів. Лише в Санкт-Петербурзі зацікавились, а потім і підтримали ідею корейського нейтралітету. Тому що такий статус, на думку російської дипломатії, міг загальмувати японську експансію в регіоні [12, с. 219–220].

Але Японія відмовилась визнавати нейтральний статус Кореї, 27 січня розпочалась японська десантна операція в Інчхоні, а 28 січня японські війська вже зайняли Сеул. У чому ж причина ігнорування західноєвропейськими державами проголошеного корейським урядом нейтрального статусу? Це можна пояснити тим, що на межі ХІХ – початку ХХ ст. загострюється конкурентна боротьба за китайський ринок між західноєвропейськими державами та Росією. На думку дипломатів Англії та США, Росія завдяки Московському договору 1896 р. з Китаєм отримала надзвичайні переваги порівняно з можливостями європейських партнерів. Японія взагалі розглядала цей договір як військову загрозу власним планам у Далекосхідному регіоні. Отже, якщо російська дипломатія розглядала корейський нейтралітет як інструмент для захисту власних інтересів, то політики і бізнесові кола Англії, США і Японії сприймали цей статус як перешкоду власним планам подальшої експансії. У контексті цієї політики в липні 1905 р. США в меморандумі Тафт – Кацури визнали свободу дій Японії в Кореї, тобто її анексію. Подібне офіційне схвалення такої політики Японія отримала у вересні 1905 р. і від міністра закордонних справ Англії Лансдауна. Остаточно ідея корейського нейтралітету була похована після того, як представники Англії, Франції, США, Німеччини відмовились допустити корейських представників на засідання Гаазької конференції в 1907 р. [13, с. 124–125]. Події навколо корейського нейтралітету підтвердили закономірність, що сформувалась у міжнародних відносинах, а саме те, що нейтральний статус держави без відповідних міжнародно-правових гарантій зацікавлених сторін перетворювався на фікцію. В умовах цілковитого ігнорування нейтрального статусу Кореї з боку як Японії, так і західноєвропейських держав дивними виглядали наміри російської дипломатії суворо дотримуватись в односторонньому порядку міжнародних норм, навіть якщо це суперечило раціональній логіці військових операцій. Наприклад, намісник на Далекому Сході адмірал Є.І. Алексєєв відмовився від планів мінно-загороджувальних операцій поблизу портів формально нейтральної, але де-факто окупованої японцями Кореї під тиском Міністерства закордонних справ. Представник Ради МЗС, відомий юрист-міжнародник Ф.Ф. Мартенс уважав цю операцію такою, «що суперечила всім основним законам міжнародного права та могло викликати загрози ускладнення». З тих же причин контр-адмірал В.К. Вітгефт, командуючий порт-артурською ескадрою забороняв ставити мінні загородження за межами зовнішнього рейду Порт-Артуру [14, с. 160].

Парадоксальність міжнародно-правової обстановки часів Російсько-японської війни полягала ще в тому, що військові дії тривали на території держави, яка також оголосила нейтралітет. Ідеться про Китай – Імперію Цинь. Північні провінції Китаю (Маньчжурія) виступали основним сухопутним театром військових дій, а Жовте море, у районі Квантунського півострова – театром протиборства флотів Японії та Росії. З початком російсько-японського збройного протистояння геополітична ситуація для Китаю як держави лише погіршилась. Фактично Китай у цей період роздирався на сфери впливу між Британією, Росією та Японією. Оголосивши нейтралітет, китайські панівні кола змушені були маневрувати на грані війни з геополітичними конкурентами. Один із дипломатичних маневрів Китаю полягав у спробі налагодити тасмні контакти з японськими представниками з метою домовитися про гарантування повернення провінцій Маньчжурії під владу Пекіну після завершення війни. Із цією метою, усупереч нейтральному статусу, китайський уряд ініціював передачу до складу японської армії власних військових контингентів. Річ у тому, що внаслідок колосальних людських втрат та перенапруження мобілізаційного потенціалу японські військові заміщували тиллові підрозділи, внутрішні гарнізони в Японії і навіть поліцію китайськими солдатами та хунхузами. Так, у квітні 1904 р. японська армія на 15% складалась із китайських контингентів, у серпні цей показник зростає до 25%, у лютому 1905 р. – 30%, у серпні 1905 р. – 35–40% [15, с. 41–55].

Але навесні 1905 р. китайські урядовці зрозуміли, що Японія не збирається повертати зайняті території і навіть запроваджує власні податки, здійснює перепис населення і створює паралельні органи влади. Останньою краплею для китайської влади стали зухвалі дії японців із втручання у внутрішній міжрелігійний діалог китайського суспільства. Японці відкрито підтримували інтереси буддистських громад та монастирів, підбурювали їх до повстання [16, с. 96]. Крім того, змінилась військово-стратегічна обстановка театру військових дій. У травні 1905 р. стратегічна ініціатива почала переходити до російської армії, тоді як японці були виснажені матеріально і фінансово. Втрати Японії були настільки вражаючими, що навіть англо-американська фінансова допомога робила подальше протистояння в Маньчжурії загрозливим і непередбачуваним. Британські й американські дипломати змушені були визнати кардинальну зміну військової обстановки на Маньчжурському фронті на користь росіян [17, с. 170]. Такий розвиток подій змусив китайські панівні кола згорнути контакти з японцями і знову підтвердити офіційно свій нейтральний статус.

Ще одна міжнародно-правова практика, що була напряму пов'язана з нейтральним статусом країни, це процедура інтернування. Згідно з Гаазькою конвенцією 1899 р., нейтральна держава, яка прийняла на власну територію війська, а також кораблі воюючих держав, які затримались в її портах понад встановлений термін, зобов'язувалась їх інтернувати і не допустити подальшої участі у військових діях. Після офіційного припинення військових дій інтерновані кораблі повертались на батьківщину. Річ у тому, що Конвенція на встановлювала єдиного терміну для перебування на території нейтральної держави. Визначення цього терміну залишалось у компетенції влади нейтральної країни. Але Велика Британія першою встановила термін у 24 години і в подальшому, користуючись зовнішньополітичним впливом, фактично нав'язала цей термін у міжнародну практику. Але у практиці цього часу навіть і 48 годин, що практикували більшість держав, не вистачало для проведення ремонтних робіт і навіть на завантаження вугілля. Значна віддаленість російської військово-морської бази Порт-Артур від російської території змушувала російські кораблі заходити в іноземні порти в Жовтому морі для усунення пошкоджень, унаслідок браку часу для їх усунення погоджувались на інтернування. За країнами інтернування російських кораблів розподілялось так: Китай – 8 (Чіфу – 4, Шанхай – 4), Германія – 6 (Ціндао), США – 4 (Маніла – 3, Сан-Франціско – 1), Франція – 1 (Сайгон), Голландія – 1 (Батавія). Усього за півтора роки війни в нейтральних портах Азіатсько-Тихоокеанського регіону були інтерновані 1 ескадрений броненосець, 5 крейсерів, 2 допоміжні крейсери, 1 канонерський човен, 11 міноносців [18, с. 333–334].

Режим інтернування в жодному разі не стосувався суверенності корабля. З корабля в порт на тимчасове зберігання здавались замки від артилерійського озброєння і бойові припаси. Якщо була необхідність, місцева влада надавала послуги з лікування членів екіпажу, а також здійснення ремонтних робіт. Так, на крейсері I рангу «Аврора», який у складі загону кораблів контр-адмірала О.А. Енквіста був інтернований у Манілі після цусимського бою, з 80 поранених матросів 40 лікувались в американському морському шпиталі. А під час проведення ремонтних робіт на крейсері щоденно працювали до 100 робітників із місцевої верфі [19, с. 145]. Для інтернованих офіцерів узагалі діяв максимально ліберальний режим. Вони мали право надати письмове зобов'язання не брати участі у військових діях до кінця війни, після цього безперешкодно повертатися на батьківщину. Наприклад, з офіцерського складу крейсера I рангу «Діана», який був інтернований у французькому Сайгоні, з дозволу командира такою можливістю скористались сім офіцерів. Троє з яких (В.І. Семенов, А.Г. Кайзерлінг, К.І. Бобров) після повернення до Росії знову за особистим бажанням були зараховані до другої Тихоокеанської ескадри без будь-яких юридичних наслідків для себе [20, с. 127].

Ще однією стороною проблеми дотримання статусу нейтральної країни під час війни стало постачання військових матеріалів та виробництво військової продукції на замовлення воюючих держав. Правове визначення нейтрального статусу чітко формулювало заборону на будь-які непрямі дії, що могли трактуватися як військова допомога нейтральної країни воюючій державі. Але реальність була іншою. Практично всі великі геополітичні гравці того часу так чи інакше порушували нейтралітет і поставляли військово-обладнання Росії та Японії. Зазначимо лише окремі факти. У 1904 р. німецька збройова фірма DWM уклала контракт із російським Військовим міністерством на поставку 657 кулеметів, до завершення війни на фронт потрапило 72 одиниці. З датською фірмою Medsen, відомим виробником стрілецької зброї, російські військові уклали 15 вересня 1904 р. контракт на поставку 250 ручних кулеметів, 5 лютого 1905 р. ще один контракт на 200 кулеметів. Посередником поставки виступила британська фірма «Рексер Армз Компані» [21, с. 62, 111]. Суднобудівні підприємства Британії під час війни продовжували закладку і будівництво кораблів для Японського флоту: броненосець «Касіма» заклали 29 лютого на верфі Armstrong, «Каторі» – на верфі Vickers 27 квітня 1904 р [22, с. 116]. Великі контракти від російського уряду отримали німецькі компанії. Фірма F. Schihau у квітні 1904 р. отримала замовлення на 15 міноносців, фірма Krupp – на три підводні човни, французькі Normand та Forges et Chantiers – на 11 міноносців. Замовлення оформлювались як будівництво приватних парових яхт. Північноамериканські фірми Дж. Голланда і Т. Лека вже в першій половині 1904 р. передали Росії два підводні човни, які встигли взяти участь у бойових діях. Крім того, німецька пароплавна компанія Hamburg Amerika Linie забезпечила безперебійне постачання вугіллям кораблів другої Тихоокеанської ескадри під час її переходу з Балтійського моря до Тихого океану. Водночас підприємства Krupp поставляли для японської армії обложні гармати 280 мм, які використовувались під час

штурмів Порт-Артуру. Отже, лише цей невеличкий перелік прикладів дотримання «нейтралітету» свідчить про достатню умовність цього статусу під час Російсько-японської війни 1904–1905 рр. На нашу думку, відсутність дієвих міжнародних механізмів контролю за дотриманням країнами нейтралітету фактично перетворювали цей режим на зручний спосіб прихованої участі в конфлікті з метою отримання фінансових та зовнішньополітичних переваг.

З огляду на те, що Японія – острівна держава, життєдіяльність її економіки залежала багато в чому від морських комунікацій, російська сторона активно використовувала під час війни крейсерські операції в різних кутках Тихого океану з метою припинення підвозу товарів військового призначення до Японії. Але боротьба на комунікаціях прямо стосувалася інтересів нейтральних країн. Судна нейтральних країн затримувались і, за наявності військової контрабанди, підлягали конфіскації. Правовий режим військової контрабанди в міжнародному морському праві початку ХХ ст. регулювався статтями Паризької конвенції 1856 р., яка суттєво звужувала права та можливості воюючої сторони обмежувати морську торгівлю противника. Положення Паризької конвенції фактично відповідали інтересам Великої Британії, влада якої ревниво ставилась до будь-яких спроб зазіхань на її морську торгівлю. У цій Конвенції були закладені два принципи, які суттєво обмежували крейсерські операції. По-перше, затримання військової контрабанди могли здійснювати лише військові кораблі, по-друге, визначати юридичний зміст затриманого вантажу мав право лише призовий суд. Що відкривало законну можливість нейтральній країні повернути вантаж і судно, навіть тоді, коли це був вантаж військового призначення. Щоб виконати умови затримання судна, пов'язані із процедурами призового суду, його (судно) треба було після затримання відправити в порт. Але в умовах військових дій ці заходи не завжди можна було реалізувати, тому нейтральні пароплави топили, після евакуації команди.

14 лютого 1904 р. імператор Микола II затвердив запропоновані Міністерством закордонних справ «Правила», які зазначали способи боротьби з військовою контрабандою, містили відповідний перелік заборонених вантажів. Як зазначав один з упорядників цих правил, професор-міжнародник М.А. Таубе, «вони відображали традиційні погляди російського уряду та юридичної науки на питання міжнародного морського права на час війни, цілком відповідали подібній практиці континентальної Європи, але значно відрізнялись за різними пунктами від англо-американських понять, що і викликало впродовж усієї Японської війни постійні протести британського уряду» [23, с. 52]. У зв'язку із цим найбільшого розголосу набув випадок із британським пароплавом «Малакка», який був затриманий допоміжним крейсером «Петербург» у Червоному морі 30 червня 1904 р. На судні був знайдений товар військового призначення, його відправили до Лівану, де воно перебувало під арештом до 10 липня. Але цей пароплав належав акціонерній компанії, у якій головними акціонерами були король Англії й інші представники королівської династії. Унаслідок дипломатичного демаршу російська влада була змушена відпустити «Малакку» з її вантажем, а крейсерам було наказано покинути Червоне море і більше не затримувати там пароплави нейтральних країн [24, с. 25].

Усього із червня по липень 1904 р. російські крейсери в Червоному морі затримали на догляд підозрілих 15 пароплавів, з них 4 заарештували, але внаслідок дипломатичних переговорів судна були звільнені разом із товарами. Інша ситуація склалась на тихоокеанському театрі військових дій. За 1904–1905 рр. російськими крейсерами було затримано та знищено 145 суден різних країн. Усі 145 справ було розглянуто Вищим призовим судом Російської імперії. У результаті Суд визнав чотири випадки знищення нейтральних пароплавів незаконним, а власникам суден та вантажу було сплачено 2 млн рублів компенсації [25, с. 19]. Крім того, ще у 40 справах призовий суд виніс рішення про повернення суден власникам без компенсацій після завершення військових дій [26, с. 304]. Отже, норми міжнародного морського права унеможлилювали реалізацію на практиці теорії крейсерської війни, яка була популярною у військових флотах Німеччини, Росії, Франції у другій половині ХІХ ст. І лише в роки Першої світової війни, коли воюючі сторони остаточно «поховали» принципи дотримання прав нейтральних країн, вдалося розгорнути тотальне знищення комерційного судноплавства.

Хотілось би звернути увагу ще на один аспект гуманітарного права, який у роки Російсько-японської війни піддався руйнуванню. Ідеться про особливий статус шпитальних суден під час військових дій на морі. Згідно з положеннями Гаазької конвенції, шпитальні судна мали статус недоторканності, щоб їх не звинувачували у веденні військових дій, їхня команда складалась цілком із цивільних осіб. Але Японія постійно порушувала ці принципи під час війни. У період осади Порт-Артуру японська артилерія пошкодила шпитальне судно «Ангара», а після здачі фортеці у грудні 1904 р. японці захопили шпитальні судна «Монголія», «Ангара» і «Казань». Під час цусимського бою 14–15 травня 1905 р. були захоплені шпитальні судна «Орел» і «Кострома». Це було зроблено під формальним приводом, що медичні знаки (хрести), нанесені на суднах, були червоного кольору замість зеленого [25, с. 74–78]. Варто зазначити, що під час мирних переговорів у Портсмуті японська сторона визнала свої дії щодо шпитальних суден неправомірними і повернула російській стороні «Ангару», а за «Орла» сплатила грошову компенсацію. Можна констатувати той факт, що Російсько-японська війна була єдиним крупним конфліктом першої половини ХХ ст., коли воюючі сторони намагались дотримуватись норм гуманітарного права стосовно червоного хреста. У роки ж Першої та Другої світових війн відбувалось тотальне полювання за шпитальними суднами та їх знищення разом із пораненими.

**Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.** Під час Російсько-японської війни пройшли випробування норми і принципи гуманітарного права, об'єднані під егідою Гаазьких конвенцій. Випробування війною пройшли процедури оголошення війни, інститут нейтралітету, морського призового права та інші. Досвід їх використання продемонстрував, що універсальні міжнародні норми під час їх реалізації стикались із непереборною силою національних інтересів держав. Це призводило до того, що норми гуманітарного права дотримувались вибірково, залежно від зовнішньополітичних обставин та інтересів. Крім того, саме російсько-японська війна ще раз підтвердила закономірність стосовно нейтрального статусу держави. Цей статус дотримувався сторонами щодо нейтральної держави, якщо в цьому були зацікавлені самі геополітичні гравці. Проголошення нейтралітету країни без відповідних міжнародних гарантій із боку інших держав перетворювалось на умовність із непередбачуваними наслідками. Також варто зазначити, що без створення міжнародного визнаного органу контролю за дотриманням гуманітарного права його виконання залежало лише від доброї волі держави, яка брала на себе зобов'язання.

Серед перспективних напрямів подальшого дослідження проблематики дотримання гуманітарного права під час військових конфліктів варто відзначити тему юридичного статусу військовополонених та інтернованих, а також шляхи створення міжнародних принципів та механізмів запобігання переростанню інцидентів у широкомасштабні військові дії.

#### Список використаних джерел:

1. История международного права / авт. кол. ; под ред. А.И. Дмитриева, У.Э. Батлера. Одесса : Феникс, 2013. 574 с.
2. Пак Б.Б. Российская дипломатия и Корея. Москва : ИВ РАН, 1998. Кн. 1. 272 с.
3. Высший Призовой Суд по делам Русско-японской войны 1904 и 1905 гг. : сборник решений Высшего Призового Суда по делам Русско-японской войны 1904 и 1905 гг., с обзором деятельности русских призовых судов. Санкт-Петербург : Изд. Юрисконсул. части Мор. М-ва : Тип. Мор. М-ва, 1913. Ч. IV. 323 с.
4. Окамото Сюмпэй. Японская олигархия в русско-японской войне. Москва : Центрополиграф, 2003. 319 с.
5. Инаба Чихару. Из истории подготовки Японии к Русско-японской войне. *Русско-японская война 1904–1905 гг. Взгляд через столетие*. Москва : Три квадрата, 2004. 656 с.
6. Мельников Р.М. «Рюрик» был первым. Ленинград : Судостроение, 1989. 253 с.
7. John Westlake. *International Law: Part II, War*. Cambridge, 1913. 761 p.
8. Документы по международному гуманитарному праву и другие документы, относящиеся к ведению военных действий. 5-е изд., дополн. Москва : Международный комитет Красного Креста, 2010. С. 15–17.
9. Sakuye Takahashi. *International Law Applied to the Russo-Japanese War*. New York : Creative Media Partners, 2018. 826 p.
10. Японские дипломатические документы : Международная мирная конференция в Гааге. Москва : Изд-во Восточной литературы, 1955. Т. 1. 453 с.
11. Пак Б.Б. Российская дипломатия и Корея накануне и в годы Русско-японской войны 1904–1905 гг. / сост. Б.Д. Пак ; Российская Академия наук, Институт востоковедения ; Общероссийское объединение корейцев ; отв. ред. Ю.В. Ванин. Москва : ИВ РАН, 2019. Вып. 4. С. 15–27. DOI: 10.22162/2619-0990-2019-41-1-15-27.
12. Ким Ен-Су. Корейский посланник Ли Бом-Джин и Русско-японская война. *Русско-японская война 1904–1905 гг. Взгляд через столетие*. Москва : Три квадрата, 2004. 656 с.
13. Пак Б.Б. Насильственное установление японского протектората над Кореей и усилия российской дипломатии по восстановлению суверенитета Кореи. *Японские исследования*. 2019. № 4. С. 120–150. DOI: 10.24411/2500-2872-2019-10032.
14. Глушков В.В., Черевко К.Е. Русско-японская война 1904–1905 гг. в документах внешнеполитического ведомства России : факты и комментарии. Москва : ИДЭЛ, 2006. 507 с.
15. Русско-японская война 1904–1905 гг. *Работа военно-исторической комиссии по описанию Русско-японской войны* : в 9-ти т. Санкт-Петербург : Военное министерство, 1910. Т. VI : Сьпингайский период. 664 с.
16. Куценко Б.О. Влияния Китая на события Русско-японской войны 1904–1905 гг. *Манускрипт*. Тамбов : Грамота, 2020. Т. 13. Вып. 8. С. 93–98. DOI: 10.30853/manuscript.2020.8.15.
17. Кристофер М. Русско-японская война 1904–1905 гг. Москва : Центрополиграф, 2003. 224 с.
18. Русско-японская война 1904–1905 гг. Работа исторической комиссии по описанию действий флота в войну 1904–1905 гг. при Морском Генеральном Штабе. Петроград : Типография В.Д. Смирнова, 1916. Кн. IV. 370 с.
19. Скворцов А.В. Крейсер «Аврора» и её «систершипы» «Диана» и «Палада». Москва : Яуза ; Эксмо, 2016. 240 с.
20. Ливен А.А. Крейсер «Диана» в Сайгоне. *Гангут*. 2007. Вып. 42. С. 120–135.
21. Федосеев С.Л. Пулеметы русской армии в бою. Москва : Яуза ; Эксмо, 2008. 368 с.
22. Балакин С.А. Триумфаторы Цусимы. Москва : Яуза ; Эксмо, 2013. 160 с.

23. Таубе М.А. «Зарницы» : Воспоминания о трагической судьбе предреволюционной России (1900–1917). Москва : РОССПЭН, 2007. 272 с.
24. Стежко П.А. Дело парохода “Malassa”. *Гангут*. 1997. Вып. 12-бис. С. 23–34.
25. Цыбулько В.В. Непрочитанные страницы Цусимы. Санкт-Петербург : издатель Р.Р. Муниров, 2010. 80 с.
26. Агапов В.Л. Действие Владивостокского отряда крейсеров в материалах Высшего призового суда. *Владивостокский отряд крейсеров 1904–1905 гг.* : биографический справочник и статьи. Владивосток : Русский остров, 2012. 503 с.